

UČEBNICE A ŠKOLNÍ JAZYKOVÉ KNIHY Z DOBY BAROKA A KLASICISMU V KNIHOVNĚ BÝVALÉ KOLEJE PRAŽSKÝCH PIARISTŮ

Václav Bartůšek

V knihovnách piaristů bývaly hlavně jazykové učebnice určené pro gymnaziální výuku latiny. Zda byly i předepsány podle nařízení provinciála řádu, jako např. na Moravě u jezuitů kolem poloviny 18. století, nevíme. Užívání učebnic bývalo předepisováno stále častěji státními úřady.¹ Při výuce se vyskytovaly i školní knihy. Mnohdy šlo o jazykové slovníky. Nejfrekventovanějšími byly dvojjazyčné německo-latinské a latinsko-německé a německo-latinské slovníky, případně trojjazyčné s přidáním češtiny, která však bývala zastoupena stručněji. Pro překlad z řečtiny, která se spolu s latinou vyučovala na gymnáziích, se většinou používaly trojjazyčné řecko-latinsko-německé slovníky. Bývaly již dosti frekventované zejména od 2. poloviny 17. století (sc. pro gymnaziální výuku) a v 1. polovině 18. století. Vzhledem k tomu, že důležitou úlohu při výuce klasickým jazykům hrála četba, dochovalo se v knihovnách školních řádů množství slovníků antických reálií pro potřeby škol, které byly vlastně na rozmezí filologické výuky a historie. Ta se na gymnáziu vyučovala do období školských reforem Marie Terezie v souvislosti s četbou antických klasiků (např. Horatia, Vergilia a Caesara). Piaristé měli k dispozici několik mutací učebnice portugalského jezuita Manuela Álvareze (* 4. 6. 1526 Ribeira Brava na Madeiře, † 30. 12. 1582) i v zajímavých úpravách, např. piarista P. Amadeus Schuster a S. Josepho (* 20. 12. 1690 Břeclav, † 22. 7. 1727, Litomyšl), a jeziuty vydávanou učebnici Jana Amose Komenského *Janua linguarum reserata*. Některá díla, s nimiž učitelé a možná i žáci tehdy pracovali, měla charakter školních knih, např. práce známého českého jezuitského dějepisce Bohuslava Balbína z Vorličné (* 3. 12. 1621 Hradec Králové, † 28. 11. 1688 Praha) *Verisimilia humararum disciplinarum seu Judicium privatum de omni litterarum (quas Humaniores appellant) Artificio; quo in Libello Praecepta Epistolarum, Latinitatis, Grammatices, Poetices (generatim et speciatim) Elementorum, Symbolorum, Historiae, Rhetoricae (sacrae et profanae) aliaque hujusmodi, summa brevitate adferuntur, et quid in singulis Verissimile fit*

¹ NA, Jesuitica, archiv koleje v Uherském Hradišti JS IIIo 452, F XVI-XVIII, M I, Různé instrukce, týkající se škol, ..., č. kart. 181.

proponitur.² V knihovnách bychom našli i díla, která nebyla součástí školní četby. V nich si četli klerici a učitelé pro rozšíření znalostí.

V době baroka a klasicismu se můžeme setkat s rozmanitými druhy knih využívaných pro školní výuku, které se nevěnují již pouze klasickým jazykům, ale zabývají se živými jazyky, zejména němčinou, někdy i češtinou, jako jazyky, kterými se vyučovalo na základní (elementární) škole. Proto se o těchto jazycích vyučovalo na elementárních školách, především v druhém ročníku základní školy, tzv. skribendě, v souvislosti s výukou psaní a krasopisu, nebo ve třetí třídě základní školy, tzv. aritmetice minor, kde se ve výuce psaní pokračovalo a kde byly vazby na výuku počtů. Výuka v této třídě a v aritmetice major většinou probíhala, jak to dosvědčuje dobová literatura, v mateřském jazyce, případně později jen v německém jazyce.

Vedle těchto dvou jazyků se obracela pozornost piaristů i k nejdůležitějším tehdejším světovým jazykům – k francouzštině, italštině, španělštině a portugalštině. Z nich byla původně již v 2. polovině 17. století věnována kvůli kontaktu s generálním řádovým domem piaristického řádu i s tehdejšímu šlechtickým prostředím péče italštině, kterou však v 2. polovině 18. století začala vytlačovat francouzština, zejména ve výchově šlechticů. Oddělení s francouzskými knihami tvořila nezanedbatelnou součást zámeckých knihoven tehdejších šlechtických rodů v Čechách, na Moravě i ve Slezsku. Koncem 18. století se objevovaly i knihy (poezie i próza) v angličtině. V závěru můžeme znovu připomenout, že si do 2. poloviny 18. století stále udržoval svůj význam osmijazyčný slovník *Colloquia, et Dictionarium octo Linguarum, Latinae, Gallicae, Belgicae, Teutonicae, Hispanicae, Italicae, Anglicae et Portugallicae* ze 17. století, který byl vydán u Baretiana v Benátkách v roce 1646. Klíčovým přístupem k jednotlivým měně známým jazykům byla latina. Po roce 1752, kdy byla založena pražská piaristická kolej s knihovnou, měla kniha, kterou vlastnili pražští piaristé od roku 1755, význam pro rámcovou představu o tehdejších živých jazycích.³ Ty se tehdy

² Kniha byla vydána v Praze v tiskárně v Klementinu v roce 1666.

³ Srv. BARTŮŠEK, Václav: *Lišily se barokní a klasicistní učebnice tvarem nebo obsahem? Několik postřehů na základě fondů knihovny NA v Praze*. In: *Problematika historických a vzácných knižních fondů Čech, Moravy a Slezska* (dále PVHK) 2005, *Architektura knihy* (forma, obsah a jejich tvar). Sborník z 14. odborné konference, Sdružení knihoven České republiky, Vědecká knihovna v Olomouci, Brno 2006, s. 161–175, tato stať na ni navazuje; Srv. též KAŠPAR, Oldřich: *Když staré knihy vyprávějí*. Regionální muzeum Litomyšl. Litomyšl 2005, 84 s.; ŠUSTOVÁ, Magdaléna: *Jezuitské a piaristické učebnice ve sbírkách Pedagogického muzea J. A. Komenského v Praze*. PVHK 2008, Sborník ze 17. odborné konference, Sdružení knihoven České, Vědecká knihovna v Olomouci, Brno 2009, s. 45–53.

vyučovaly v daleko větší míře soukromě a postupně byly chápány jako důležitá součást techniky a reálně zaměřených vyšších a středních škol.⁴

Jaká tedy byla situace v pražské piaristické knihovně a co může zastoupení jednotlivých titulů a typů učebnic a doplňkových školních knih prozradit. Podle třídění na základě signatur, kde pro část pražské piaristické knihovny byly převzaty původní signatury, tak jak byly používány od posledního přesignování fondu, které proběhlo na konci 19. století, se knihy s jazykovou tematikou vyskytovaly pod začátečními písmeny abecedy, zatímco teologická literatura byla zařazena až na konec řady signatur, což bývalo při signování v 17. a 18. století obráceně. Podle závěrů úpravy signatur z roku 2001, na jejímž základě probíhají evidenční práce, obsahují školní jazykové knihy tato signaturní písmena:

- A Oddíl obsahuje jazykové publikace, gramatické spisy a mluvnice na gymnáziích do školských reforem Marie Terezie 1775–1778 spíše pro 1.–4. třídu gymnázia, dále také gramatické učebnice a příručky i příslušné jazykové slovníky.
- B Jsou zde jazykové spisy, latina, Cicero, spisy související se řečnictvím a jeho výukou na gymnáziích (do reformy 1775–1778 VI. třída – rétorika) a příslušné jazykové slovníky.
- C Jsou tu jazykové spisy, latina, poezie i spisy související s výukou poetiky a gramatiky na gymnáziu (do školských reforem Marie Terezie 1775–1778 III. a IV. třída – gramatika a syntax) a příslušné jazykové slovníky.⁵

Při zapisování knih do evidenčního seznamu bylo zjištěno, že na signaturách B a na C se nacházejí knihy nejen latinských klasiků, zejména signatura B, která např. obsahuje velké množství Ciceronových spisů, ale poměrně velké množství knih se týkalo dalších živých jazyků – němčiny, francouzštiny, italštiny, angličtiny, zejména na signatuře C VII. Zajímavé bylo rovněž zařazení metodické literatury, která se vztahuje k tehdejší pedagogice, a tudíž vysvětluje i některé postupy v jazykové výuce do pod písmena B a C.

Obecnější závěry můžeme např. vyvodit ze sledování učebnic a školních knih pro výuku francouzského jazyka. Jde o gramatiky věnované francouzšti-

⁴ BARTŮŠEK, Václav: *L' enseignement du français dans les pays de Bohême (1620-début XIXe siècle)*. Archivum Scholarum Piarum 28. 1990, s. 237–251.

⁵ Sem patří přepracování Alvarézovy gramatiky od piaristy P. Amadea Schustera a S. Josepho z roku 1727 (2. vyd.), srv. pozn. 3, které má sign. Knih.Piar. C II 1, nebo známý spis Bohuslava Balbína: *Verisimilia humanarum disciplinarum* pod sg. Knih.Piar. C II 8. Srv. BARTŮŠEK, Václav: *Piaristická gramatika Manuela Álvareze v Pražské piaristické knihovně SÚA v Praze*. In: PHVK. Sborník ze 6. odborné konference Olomouc 8. a 9. října 1995. Sdružení knihoven ČR, SVK Olomouc, Brno 1997, s. 53–61.

ně, které byly vydány v letech 1696–1795 a mohly být užívány jako učebnice, cvičebnice i školní pomůcky rozšiřující základní znalosti. Sestavovatelem *Grammaire Francoise Revue et Renouellée D'un Abrégé de Syntaxe et de plusieurs autres chofes, qui manquent aux impresions précédentes; avec divers Entretiens Francois et Alemands sur differens Sujets; a quui on ajouté*, byl Nathanael Duez a její aktualizaci provedl Simon Herbau. Kniha byla vydána v Kolíně nad Rýnem u knihkupce a nakladatele Františka Metternicha v roce 1696.⁶ Rovněž v roce 1696 byla v Paříži vydána francouzská mluvnice *Nova gramatica Gallica. Qua quis alienigena Latinae Linguae peritus, Gallicam facile poterit assequi, nouvelle Gramaire Francoise....*, kde není uveden sestavovatel.⁷ Další je učebnice francouzštiny od Hilmar Curase *Hilmar Curas erleichterte, vermehrte, und ganz neu umgearbeitete französische Sprachlehre...* vydaná ve Vídni v roce 1785.⁸ Ta obsahuje i přidaná cvičení.⁹ Podobně je tomu u dalšího doplněného a upraveného vydání z roku 1790, s pozměněným názvem bylo rovněž vytištěno v tiskárně rakouského dvorního knihtiskaře Jana Tomáše von Trattnera.¹⁰ Spolu s mluvnicí se v knihovně nacházela vydání Curasovy mluvnice z tehdejšího Pruska, vydaná v Berlíně u nakladatele Friedricha Nicolaie v roce 1771¹¹ a 1783.¹² První z knih je francouzskou gramatikou, k níž byl přitříděn poměrně obsáhlejší slovníček se cvičeními a samostatným stránkováním. Další z berlínských vydání se stejným počátkem titulu *Hilmar Curas erleichterte und durch lange Erfahrung verbesserte Französische Grammatik...* neobsahovalo cvičení, proto s ním byla do konvolutu přivázána cvičebnice *Uebungen für die Anfänger auch Liebhaber der französischen Sprache, nach den Regeln des Hilmar Curas zur grösseren Bequemlichkeit des Lehrenden auch Lehrenden*, sepsaná k ní v Rakousku od Josefa Rudolfa Bischoffa. Byla vydána v roce 1778 ve Vídni u Johanna Georga Weinganda.¹³

Na základě srovnání s digitální knihovnou Manuscriptorium vidíme, že ve fondu Knihovna bývalé koleje pražských piaristů na Novém Městě pražském

⁶ Kniha má sg. Knih.Piar. C VII 31.Rozsah [12], 363, [8] s.

⁷ Kniha má sg. Knih. Piar. B IV 22/2. Rozsah [32], 259, [1] s., nakladatelem byl Jean Jombert v Paříži.

⁸ Kniha má sg. Knih.Piar. C VII 6/2. Rozsah [4], 536, [3] s.

⁹ Na s. 485–536.

¹⁰ Kniha má sg. Knih.Piar. C VII 31/2. Rozsah [4], 542 s; cvičení se nacházejí na s. 490–510.

¹¹ Kniha má sg. Knih.Piar. A II 15. Rozsah [10], 304 s. s připojeným slovníkem bez titulního listu o rozsahu 160 s. a rejstříky [12] s.

¹² Kniha má sg. Knih.Piar. C VII 30/2. Rozsah [12], 464 s.

¹³ Jako přívazek u sg. Knih.Piar. C VII 30/2 o rozsahu 112 s.

v knihovně Národního archivu v Praze se nacházejí spíše mladší exempláře. Na území České republiky v Manuscriptoriu bylo nejstarší vydání Curasovy *Erleichterte und durch lange Erfahrung verbesserte frantzösische Gramatik* z roku 1753, vydané u Chrispoha Gottlieba Nicolaie v německém a francouzském jazyce. Nachází se ve fondech Národní knihovny České republiky.¹⁴ Jiná díla Hilmaru Curase, který se narodil nejspíše ve 2. pol. 17. století a později proslul zejména svým pedagogickým působením na Joachimstalisches gymnázium v Berlíně, jsou známa zhruba již z 1. třetiny 18. století.¹⁵

Na příkladu učebnic francouzské mluvnice může i začátečník sledovat změny, které prodělala výuka francouzštiny během stoletého vývoje od konce 17. do konce 18. století. Především se jednalo o změnu jazyka, který byl při vyučování francouzštiny ve střední Evropě používán. Byla to výměna latiny, ve které byla ještě nejstarší učebnice napsána, za němčinu, ve které byly psány novější výklady gramatiky i cvičení a jejich doplňky (dopisy, tituláře a další doprovodný aparát). Časem přibývalo doplňků, docházelo k dělení cvičení podle náročnosti i podle věku žáků. Francouzština se vyučovala nepovinně, nebo ji dokonce mohli vyučovat i domácí učitelé a preceptoři placeně. Výuka byla rozmanitější než u latiny a metodická odlišnost didaktiky živých jazyků a latiny se začala projevovat asi již tehdy.

Rovněž z vlastnických poznámek můžeme při analýze získat představu, kdo knihy používal, a nahlédnout do jejich osudů. Podle vlastnických poznámek na předním přidešti ve francouzské gramatice z Paříže z roku 1696 se dostala do Čech v 1. polovině 18. století, podle vyškrábaného, přeškrtnaného, přepisovaného a částečně nečitelného zápisu snad kolem roku 1732. Naposledy, jak prozrazují zápisy na zadním přidešti, patřila jakémusi P.? Henrymu Hudelinovi, pak ji vlastnil prof. Fr. Testezin (? - jméno na zadním přidešti vyškrábáno), který měl odejít v roce 1761 z Prahy do Lucemburku. Tehdy asi kniha připadla někomu z piaristů v Praze. Podle záznamů na 1. straně titulního listu ji používal piaristický historik P. Gelasius Dobner a S. Catharina (* 1. 6. 1719 Praha, † 24. 5. 1790 Praha), který se zasloužil o založení pražské koleje a pobýval zde od roku 1752 až do smrti.

Duezova gramatika pochází shodou okolností z roku 1696. Zápisy zde uvádějí, pokud jsou čitelné, jméno jakéhosi Matěje Uhmana a zprávu o jeho darování

¹⁴ Sg. Se 3358; srv. Manuscriptorium www.manuscriptorium.com/Manuscriptorium/engine/manuscriptorium.cgi.

¹⁵ Srv. www.manuscriptorium.com/Manuscriptorium/engine/manuscriptorium.cgi hledaný výraz Curas se jako jméno autora Hilmaru Curase vyskytoval celkem ve 34 případech.

knihy 22. 1. 1735. Na 1. listu přední předsádky se potom v horním pravém rohu nachází poznámka, že kniha náležela mezi ty, které používal schopný a vzdělaný řádový piarista P. Medardus Klobása a S. Ludovico (* 7. 8. 1718 Choceň, † 1. 12. 1768 Praha). Věnoval se i vyučování aritmetiky, již za mladých let při svém působení v Benešově, kdy zde matematiku studoval v letech 1745–1747 u řádového matematika P. Eugenia Sebastianiho z Častolovic. Ke konci života P. Medardus působil ve významných funkcích. Byl prokurátorem piaristického řádu, vicerektorem pražské piaristické koleje a v roce své smrti prefektem piaristických škol. Jeho zájem o techniku a exaktní vědy můžeme doložit informací o tom, že četl knihy o francouzském vojenském stavitelství, z jehož poznatků vycházela tehdejší inženýrská studia, kde své jazykové znalosti využil.¹⁶ Po jeho smrti v roce 1768 byla kniha vrácena do profesorské knihovny piaristické koleje.

Zajímavého čtenáře dokládá berlínské vydání učebnice Hilmaru Curase z roku 1771. Byl jím P. Gotthard Liehne a S. Vito (* 29. 5. 1738 Ostrov u Karlových Varů, † 13. 5. 1789 Praha), autor několika pedagogických a teologických spisů, prefekt piaristických škol v Praze a kritik školského systému piaristů.¹⁷ Mluvníci a cvičebnici z roku 1783 používal spolu s přivázanou cvičebnicí piarista, topograf a řádový životopisec P. Jaroslav Schaller a S. Josepho (* 6. 3. 1738 Konopiště, † 6. 1. 1809 Praha), který působil dlouho ve službách hrabat Nosticů. K historickým okruhům Schallerova zájmu nepatřily pouze knihy ze starší české historie nebo topografie jiných zemí, zejména Dolního Rakouska, ale i četba o tehdejších osobnostech evropského osvícenství, takže stejně jako většina tehdejší humanitní inteligence užíval znalosti francouzštiny ve styku se šlechtou v aristokraticko-osvícenském klimatu tehdejšího Nostického paláce, kde dlouhou dobu přebýval.¹⁸ Učebnice z roku 1790 patřila možná vynikajícímu piaristovi P. Innocentiovi Langovi (*4. 10. 1752 Marchegen v Rakousku, † 9. 4. 1835 Vídeň).¹⁹ Curasova gramatika a cvičebnice francouzštiny z roku 1785 má na 1. straně titulního listu vepsáno, že se nacházela v piaristické koleji v Mikulově, a následuje modré rádkové razítko pražské piaristické knihovny ještě z konce 19. století. Mohlo by to dosvědčovat to, že se sem exemplář dostal

¹⁶ Srv. BARTŮŠEK, Václav: *Benešovské gymnázium v prvním období své existence*. Sborník vlastivědných prací z Podblanicka, 43/2003, s. 37–116.

¹⁷ Srv. BARTŮŠEK, Václav: *Významný rychnovský piarista - řádový provinciál P. František Friese a S. Gerardo*. Orlické hory a Podorlicko 14/2007, s. 51–84. Zápisy o užívání a vrácení cvičebnice na 2. straně přední předsádky a na 1. straně titulního listu.

¹⁸ Schallerovo razítko je na 1. straně titulního listu.

¹⁹ Lze tak neověřeně usuzovat z podpisu *Heinrich Lang* na přením předešlé a *Lang* na ořízce.

v polovině 19. století v době přesídlení střediska piaristické řádové provincie z Mikulova na Moravě do Prahy.

V souvislosti s rozšířením znalosti francouzštiny se nabízí otázka, zda piaristé měli významnější povědomí o vývoji pedagogiky ve Francii, obzvláště o působení sv. Jana della Salle (1651–1719), který založil školské bratrstvo učitelů, kteří se při svém vyučování obešli bez latiny a kladli důraz na praktickou výuku. Pedagogická literatura shromážděná v pražské piaristické knihovně žádné přímé kontakty takového druhu neuvádí. Snad toto povědomí mohli do zaalpských zemí přinést někteří piaristé z této oblasti, kteří navštívili Francii, jako např. P. Stanislav Hieronimus Konarski (1700–1773) krátce po polovině 18. století. Později, zejména v době pokračování reformní činnosti za císaře Josefa II., neměli piaristé možnost kontaktů s okolní Evropou ani se svým vlastním generálem v Římě. Rovněž v samotné Francii bylo veškeré církevní školství smetené.

Několik knih je věnováno tehdejší pedagogice. Většinou jsou postaveny na pod písmenem C. Je však třeba si uvědomit, že tato pedagogická literatura se metodicky týká jazykových, ale i dějepisných a zeměpisných knih i učebnic a školních knih z matematiky, fyziky a přírodních věd vůbec. Jednalo se tedy o signatury z těchto polic:

- D - Obsahuje světové dějiny, světový zeměpis, astronomii, všeobecné časopisy k přírodním vědám, konverzační lexikony, učebnice, slovníky moderních jazyků, italštiny a francouzštiny.
- E - Zahrnuje aplikované dějiny, např. mnohosvazková díla i z obecných dějin, dějiny a poznávání různých národů. Studium těchto spisů sloužilo asi k prohloubení znalostí učitelů v oblasti vyššího vzdělávání.
- F - Je zde zastoupena fyzika, přírodní filozofie a přesahy a doplňování těchto vědních oborů směrem k matematickým disciplínám. Knihy se využívaly asi při přípravě v řádovém filozofickém učilišti, částečně asi již v Mikulově, odkud asi přešla část knihovny ve 2. pol. 19. století s provincialátem do Prahy. Sloužily členům řádu studujícím filozofii, případně vyučujícím ve vyšších ročnících gymnázia nebo na jiných učilištích, např. prof. Kasianovi Halaškovi ještě v 1. pol. 19. století na vídeňské univerzitě.
- G - Jsou zde díla z matematiky (geometrie, algebry i aritmetiky) s přesahy do příbuzných věd - scholastické teologie a filozofie, fyziky, chemie, biologie a případně ještě i zeměpisu, díla významných řádových matematiků, jezuitských učenců i anglických matematiků a ekonomů v překladu do němčiny. Toto oddělení sloužilo ke stejnému účelu jako předešlé, případně i k výzkumům piaristů v matematice a astronomii, nebo i při výuce vyšší

aritmetiky na elementární škole a od šedesátých let 18. století i podvojného účetnictví, k výuce v interních řádových studiích a na vyšších gymnáziích. H - Knihy zpřístupňují aplikované přírodní vědy, např. rovněž i učebnice aritmetiky a algebry, část místa zabírají též pozdější vícesvazková díla o světových dějinách.

Ne vše v tomto směru je však dosud zpracováno. Evidenční práce postoupily k signaturnímu písmenu E. Může proto dojít při výzkumu školních knih k dosud nečekaným zjištěním. Navíc by nebylo možné otázky týkající se školních knih z oborů dějepisu, zeměpisu, matematiky, exaktních a přírodních věd i v aplikované formě a ve výuce filozofických i ekonomických disciplín, které tvoří velmi složitou soustavu barokní a klasicistické vědy, podrobněji rozebrat zde na předem určeném počtu stránek, podobně jako i problémy z oboru tehdejší pedagogiky, kterým by bylo vhodné se věnovat v budoucnosti.